डॉ. जयंत नारळीकर 'महाराष्ट्र भूषण'

चित्रकार वासुदेव कामत 'महाराष्ट्राची शान'

म. टा. प्रतिनिधी ■ मुंबई

वातावरणात जल्लोष आणि उत्साह... तेजात न्हाऊन निघालेला रंगमंच... समोर उपस्थित असलेल्या मंडळींमध्ये कर्तृत्ववानांची मांदियाळी आणि त्यास जोड ग्लॅमरची. 'राम बंधु मटा सन्मान'ची अपूर्व संध्या रंगत जाते आणि घोषणा होते... या वर्षीचे 'महाराष्ट्र भूषण' आहेत डॉ. जयंत नारळीकर; तर 'महाराष्ट्राची शान' ठरले आहेत प्रख्यात चित्रकार वासुदेव कामत. त्यासरशी पुढचे काही क्षण सभागृहात घुमत राहतो तो फक्त टाळ्यांचा कडकडाट. अवघे सभागृह उभे राहून या कर्तबगारांना मनापासून सलाम करते आणि मग या दोघांच्या स्पर्शाने हे पुरस्कार अधिकच झळाळून निघतात...

पार्ल्याच्या भाईदास सभागृहात 'राम बंधु मटा सन्मान सोहळा २०१०' शनिवारी संध्याकाळी मोठ्या उत्साहात आणि जल्लोषात साजरा झाला. मराठी चित्रपट, नाटक तसेच मालिकांमधील कलावंतांना त्यांच्या कामगिरीसाठी या

'भाईदास'मध्ये रंगली 'राम बंधु मटा सन्मान'ची अपूर्व संध्या

शैलेश जाधव

पुरस्कारांच्या माध्यमातून मानाचा मुजरा करण्याचे 'महाराष्ट्र टाइम्स'चे हे दहावे वर्ष. 'महाराष्ट्र भूषण' व 'महाराष्ट्राची शान' हे दोन गौरव म्हणजे तर या पुरस्कारांवरील कळसच. आपल्या कर्तृत्वाने अवघे नभांगण व्यापणारे ज्येष्ठ खगोलशास्त्रज्ञ डॉ. जयंत नारळीकर यांना महाराष्ट्र भूषण; तर, रंग-रेषांवर विलक्षण हुकूमत असलेले ज्येष्ठ चित्रकार वासुदेव कामत यांना 'महाराष्ट्राची शान' असे पुरस्कार देऊन अवघ्या महाराष्ट्राच्या वतीने 'मटा'ने त्यांच्या कर्तबगारीचा गौरव केला.

विविध क्षेत्रांतील मान्यवर, दिग्गज तसेच जाणत्या रसिकांच्या उपस्थितीत कला, संस्कृती व ग्लॅमरचा मिलाफ असलेला 'राम बंधु मटा सन्मान' सोहळा विलक्षण रंगला. कार्यक्रमाची सुरुवात गणेश वंदनेने मंगलमय वातावरणाने झाली. यानंतर मुकुंदराज देव यांचे तबल्यावरील बोल आणि सोनिया परचुरेच्या पायातील घुंगरांचे बोल यांच्या जुगलबंदीने बहार उडवून दिली. घुंगरू आणि तबल्याचा सुसंवाद असा काही रंगला की त्याने कार्यक्रमाला उंचीवर नेण्यास सुरुवात केली. या नांदीनंतर पोतडीतून पुरस्काराचे एकेक रत्न बाहेर येऊ लागले आणि त्या तेजाने रंगमंच उजळून निघू लागला. 'राम बंधु मटा सन्मान' दशकपूर्ती निमित्त केलेल्या खास गाण्याने या रंगात आपलाही रंग मिसळला.

राजकीय फोडणी...२

Maharashtra Times, Sunday, 21st Mar, 2010, P.1

प्रसंग विशेष

रविवार महाराष्ट्र टाइम्स
मुंबई ■ २१ मार्च २०१०

अनवट वाटेवरचा विज्ञानऋषी

श्रीराम शिधये
shriram.shidhaye@timesgroup.com

प्रज्ञा आणि प्रतिभा, ज्ञानोपासना आणि विज्ञानप्रसार, ध्येयवाद आणि विज्ञाननिष्ठा, निगर्वी वृत्ती आणि पारदर्शक स्वभाव, नम्रता आणि ऋजुता या सान्याचा मनोज्ञ संगम म्हणजे डॉ. जयंत नारळीकर.

१९ जुलै १९३८ रोजी कोल्हापूरमध्ये जन्मलेल्या जयंत नारळीकर यांचं पुढचं शिक्षण बनारसमध्ये झालं. वडील विष्णु वासुदेव नारळीकर हे नामवंत शास्त्रज्ञ तर आई सुमती विष्णु नारळीकर या संस्कृतच्या विदुषी. आईवडिलांचे दोन्ही गुण जयंतरावांनी घेतले. वडिलांप्रमाणे त्यांनी गणितामध्ये नेत्रदीपक प्राविण्य मिळवलं; तर आईप्रमाणं संस्कृत भाषेमध्ये व्यासंग! वडिलांप्रमाणेच जयंतराव केम्ब्रिज विद्यापीठीतून रँग्लर झाले. पदवी परीक्षेत टायसन पदक त्यांनी मिळवलं; तर नंतर उच्च अभ्यास करताना स्मिथ प्राईज. प्रा. फ्रेड हॉईल यांच्या मार्गदर्शनाखाली नारळीकरांनी १९६३ सालामध्ये खगोलभौतिकशास्त्रात महत्त्वाचं संशोधन करून विशेष गुणवत्तेसह डॉक्टरेट मिळविली. बेरी रँमसे फेलोशिप मिळून ते केम्ब्रिजमधील किंग्ज कॉलेजचे फेलो झाले. केम्ब्रिजमध्येच त्यांनी ॲस्ट्रोफिजिक्समध्ये पदव्युत्तर शिक्षण घेतलं. डॉ. नारळीकर यांनी प्रा. हॉईल यांच्यासमवेत केलेल्या क्वांटम इलेक्ट्रोडायनामिक्सवरील संशोधनाने त्यांना जागतिक कीर्ती मिळाली. हॉईल-नारळी[illegible]द्धांत म्हणून त्यांचं संशोधन प्रसिद्ध आहे. त्यांच्[illegible]ामुळे गुरुत्वाकर्षणासंबंधी नवीन सिद्धांत तयार झाला. त्याला 'कन्फॉर्मल थिअरी ऑफ ग्रॅव्हिटी' म्हणून ओळखलं जातं. फ्रेड हॉईल यांच्यासमवेत संशोधन करून जयंत नारळीकर यांनी विश्वरचनेचा, स्थिर-स्थिती सिद्धांत मांडला. त्या सिद्धांतानं जयंत नारळीकर हे नाव जगभर प्रसिद्ध झालं.

केम्ब्रिजसारख्या जगप्रसिद्ध विद्यानगरीमध्येच राहण्याची आणि काम करण्याची संधी असूनसुद्धा नारळीकरांनी भारतामध्ये परत येण्याचा निर्णय घेतला. तो निर्णय घेणं सोपं नव्हतं. देशातले बुद्धिमान, धडाडीचे, अभ्यासू, स्वतंत्र प्रज्ञेचे तरुण त्याकाळात धडाधड परदेशी जात होते. तिथेच स्थिरावत होते. अशा काळात, देशाच्या स्वातंत्र्याच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षातच नारळीकर दाम्पत्यानं मायदेशी परतण्याचा निर्णय घेतला! देशाच्या पुढच्या वाटचालीमध्ये बुद्धिमान तरुणांचा सहभाग असायला हवा, असं मत लालबहादूर शास्त्री यांनी व्यक्त केलं होतं. भारतामध्ये व्याख्यानांच्या निमित्ताने आलेले जयंत नारळीकर पंतप्रधान शास्त्रींना भेटायला गेले होते. त्यावेळी शास्त्रींनी 'तुम्हाला जेव्हा भारतात यायची इच्छा होईल, तेव्हा सरकार सर्व सहकार्य देईल' असं आश्वासन दिलं होतं. १९७२मध्ये भारतात परतण्याचा निर्णय घेतल्यावर नारळीकरांनी त्यावेळच्या पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांना लिहिलेल्या पत्रात शास्त्रीजींबरोबर झालेल्या भेटीचा हवाला दिला होता. नारळीकरांच्या पत्राचं आणि त्यांच्या भारतात परतण्याच्या निर्णयाचं इंदिरा गांधी यांनी स्वागतच केलं होतं.

भारतात परतल्यावर नारळीकरांनी टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ फंडामेंटल रिसर्चमध्ये अध्यापनाचं काम केलं. त्यानंतर विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे राष्ट्रीय प्राध्यापक म्हणूनही काम पाहिलं. भारतातील खगोलभौतिकशास्त्राच्या विकासासाठी 'आयुका'सारख्या महत्त्वाच्या प्रकल्पात त्यांनी पुढाकार घेतला. ती संस्था नावारूपाला आणली. याखेरीज नारळीकरांनी भारतातील आपल्या सहकाऱ्यांसमवेत रेडिओ लहरी, गुरुत्वाकर्षण, अवकाशविज्ञानासंबंधी अनेक संशोधनांत भाग घेतला. आयुकाच्या स्थापनेचा पुणेकरांना तर फारच फायदा झाला. याचं कारण आयुका आणि डॉ. नारळीकर यांच्यामुळे फ्रेड हॉईल, डॉ. एस. चंद्रशेखर, रॉजर पेनरोज यांच्यासारखी माणसं पुण्यात आली. या लोकांचे विचार सर्वांपर्यंत पोचावेत या उद्देशाने त्यांची व्याख्यानं आयुकामध्ये नाही, तर कटाक्षाने गावाच्या मध्यवर्ती भागामध्ये ठेवण्यात आली. या मंडळींशिवाय डॉ. मार्गारेट बर्बीज, डॉ. जेफ बर्बीज, डॉ. विक्रम सिंह, डॉ. चित्रे, डॉ. श्रीनिवास कुलकर्णी यांसारखे प्रसिद्ध शास्त्रज्ञही पुण्यात

आले. नारळीकरांमुळेच त्यांचे विचार ऐकण्याचे भाग्य पुणेकरांना लाभले. विज्ञान म्हणजे आपला प्रांत नाही; ते भलतेच काही तरी आहे, हा सामान्य माणसाच्या मनातला गैरसमज दूर करण्याचे मोठेच काम नारळीकर यांनी केले. पोस्टाच्या साध्या कार्डावर त्यांना प्रश्न लिहून विचारावा आणि त्यांच्या स्वाक्षरीसह त्या प्रश्नाचे उत्तर मिळावे, या उपक्रमामुळे तर लहान लहान गावात राहणाऱ्या पण कुतूहलभरल्या नजरेनं जगाकडे पाहणाऱ्या विद्यार्थ्यांची फारच सोय झाली. 'विज्ञान हा बाऊ करण्यासारखा नाही, तर आनंद घेण्यासारखा प्रांत आहे; आणि या बौद्धिक आनंदाची तुलना इतर कोणत्याही आनंदाशी करता येणार नाही,' याची जाणीव करून देण्याचं मोठंच काम नारळीकरांनी अशा अनेक उपक्रमांमधून केलं. त्यामुळंच १९७०च्या दशकामध्ये विज्ञानाभोवती असलेलं एक 'भीती'चं म्हणा किंवा 'धास्ती'चं म्हणा असलेलं वलय विरळ होण्यास खूपच मदत झाली.

प्रयोगशाळेच्या भिंतीआड चालतं ते विज्ञान; त्याच्याशी आपला संबंध नाही, हा गैरसमज पुरता मोडून काढून लोकांना 'विज्ञानसाक्षर' बनविण्यासाठी नारळीकर यांनी लेखणी उचलली आणि मराठी साहित्यसृष्टीमध्ये एक मन्वंतरच घडलं. नारळीकरांचा विशेष हा की त्यांनी 'मराठी विज्ञान परिषदे'नं आयोजित केलेल्या एक विज्ञानरंजन स्पर्धेमध्ये भाग घेतला. तो घेताना त्यांनी 'जविना' (जयंत विष्णु नारळीकर) या आद्याक्षरांचाच एक खेळ केला आणि 'नाविज' म्हणजेच नारायण विनायक जगताप हे नाव धारण केलं. या नाविजला त्या स्पर्धेमध्ये पहिलं बक्षीस मिळालं. आणि त्यानंतर, सध्याच्या भाषेत सांगायचं तर,

> मटा सन्मान सोहळ्यामध्ये महाराष्ट्र भूषण पुरस्कार ज्येष्ठ प्रज्ञावंत शास्त्रज्ञ डॉ. जयंत नारळीकर यांना, तर महाराष्ट्राची शान पुरस्कार प्रतिभावंत चित्रकार वासुदेव कामत यांना प्रदान करण्यात आला. त्यानिमित्ताने या उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वांचा वेध...

नारळीकर यांनी कधीही मागे वळून पाहिलं नाही. एक काळ असा होता की विज्ञान काल्पनिका हा 'उपेक्षित' वाङ्मयप्रकार होता. अशा उपेक्षित वाङ्मयाला स्थान देऊन मध्यवर्ती प्रवाहात आणण्याचं काम अनंत अंतरकर यांच्या 'नवल' या मासिकानं केलं; तरीही त्या वाङ्मयाला समीक्षकांच्या दृष्टीनं फारशी किंमत नव्हती. पण जयंत नारळीकर विज्ञानकथा लिहू लागले आणि या कथाप्रकाराची उपेक्षा संपून गेली. ती मुख्य प्रवाहात आलीच; पण बघता बघता विज्ञानकथेला प्रतिष्ठाही मिळाली. विज्ञानकथेचा स्वतंत्र असा वाचकवर्ग तयार झाला आणि विज्ञानातील विविध संकल्पना, घडामोडी, साध्या, सोप्या मराठीतून लोकांपर्यंत विज्ञानकथांमार्फत जाऊ लागल्या. या कथांनीसुद्धा मराठी समाजामध्ये विज्ञानाबाबतचा तिटकारा दूर करण्यास मदत केलीच; पण हळूहळू विज्ञानाची रुची निर्माण केली. या सगळ्यामध्ये डॉ. जयंत नारळीकरांचा वाटा मोठा आहे. त्यांच्या विज्ञानकथांनी मराठी साहित्यसृष्टी श्रीमंत झाली आणि विज्ञानविषयक लेखनाने तरुण पिढी घडविली गेली. लेखनाचा हा गुण त्यांच्या मातोश्रींचे सख्खे काका आणि गीतगोविंद, कुमारसंभव आदी संस्कृत काव्यांचा काव्यानुवाद करणारे डॉ. रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे यांच्याकडेही होता. त्यांच्याकडूनच तो जयंतरावांकडे आला का? 'माझे सुश्लोक आजोबा' या 'मटा'मध्येच लिहिलेल्या लेखामध्ये नारळीकरांनी या आजोबांचे अल्पाक्षरी पण ठाशीव चित्र रेखाटले आहे.

■ बॉम्बे युनिव्हर्सिटीच्या दीक्षान्त सभागृहामध्ये १९६५ साली डॉ. जयंत नारळीकर यांचं व्याख्यान झालं. त्यावेळेचं छायाचित्र.

नारळीकरांच्या यक्षांची देणगी, प्रेषित, वामन परत न आला, अभयारण्य अशा कथा-कादंबऱ्या गाजल्याच; पण 'आकाशाशी जडले नाते'सारखा ग्रंथराजही गाजला. म्हणजेच नारळीकर यांनी केवळ विज्ञानकथाच लिहिल्या नाहीत; तर खगोलशास्त्र आणि भौतिकशास्त्र यावर आधारितही लेखन केलं. हे लेखन मराठीप्रमाणेच इंग्लिश आणि हिंदी अशा भाषांतूनही प्रसिद्ध झालं आहे. टेलिव्हिजनच्या माध्यमातूनही त्यांनी विज्ञानप्रसाराचं काम केलं. डॉ. नारळीकरांना त्यांच्या संशोधनासाठी व विज्ञानप्रसारासाठी डॉ. शांतिस्वरूप भटनागर पुरस्कार, युनेस्कोचा कलिंग पुरस्कार, राष्ट्रभूषण फाऊंडेशन पुरस्कार यांसह ब्रिटनच्या रॉयल सोसायटीचं सन्माननीय सदस्यत्व, स्पेनमधील आयएसीबीव्ही फाऊंडेशनसाठी अतिथी प्राध्यापक म्हणून आमंत्रण असे अनेक मानसन्मान लाभले. वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजावा, अंधश्रद्धा दूर व्हाव्यात, यासाठीही ते सतत प्रयत्नशील असतात. नारळीकरांना अगदी जवळून ओळखणारे लोक सांगतात की ते वागाबोलायला अतिशय साधे आहेत. मात्र वेळेबाबत कमालीचे काटेकोर आहेत. उत्सुकता जागी असणाऱ्या मुलांमध्ये रमणे त्यांना आवडते. त्यांच्याशी ते सहजसंवाद साधू शकतात. 'आयुका'मधील होळीमध्ये सहर्ष सहभागी होणाऱ्या नारळीकरांनी गोध्रा हत्याकांड झालं, तेव्हा आपल्या घराच्या दारावर 'यंदा आम्ही होळी खेळणार नाही' असा फलक लावला होता. त्यांच्या स्वभावातला हा कणखरपणा हासुद्धा त्यांचा एक विशेष आहे, असं त्यांना ओळखणारे लोक सांगतात.

नारळीकरांना भारतीय शास्त्रीय संगीत, नाट्यसंगीत, पाश्चात्त्य अभिजात संगीत मनापासून आवडतं. विनोद हा लेखनप्रकार त्यांना अतिशय प्रिय आहे. पी. जी. वुडहाऊस, हिंदीतील बेढब बनारसी, मराठीतले आचार्य अत्रे, चिं. वि. जोशी, पु. ल. देशपांडे यांची पुस्तकं हे त्यांचं विरंगुळ्याचं स्थान आहे. 'ज्या मार्गानं बरेचसे जातात, त्या मार्गानं आपण न जाता वेगळा मार्ग निवडायचा, हा संस्कार माझ्यावर फ्रेड हॉईल यांच्यामुळे झाला', असं नारळीकरांनी एके ठिकाणी नमूद केलं आहे. आपल्या गुरुचा हा संस्कार त्यांनी सदैव ताजा ठेवला. अनवट वाटेनं जाऊन त्यांनी विज्ञानाच्या जगात स्वतःचं स्थान निर्माण केलं आणि ज्ञानोपासना करताना व एक संस्था चालवितानाही ऋजुता, नम्रता कायम राखण्याची किमया केली. मराठीमध्ये आपण ज्ञानाचा उजेड असा शब्दप्रयोग करतो. अवघ्या मराठी माणसाला अभिमान वाटणारे आणि समस्त भारतीयांची मान उंच करणारे डॉ. जयंत विष्णु नारळीकर म्हणजे ज्ञानाचा उजेड या शब्दप्रयोगाचं मूर्तिमंत रूप आहे.